

14. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Д., 1989.

Надійшла до редколегії 09.10.2008 р.

УДК 37.046(477.63)''18''

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління НАДУ
при Президентіві України*

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано розвиток початкової освіти на Катеринославщині у першій половині XIX ст., у тому числі вплив на розвиток шкільництва освітньої реформи 1803-1804 рр. та кисельовської реформи, особливості організації початкової школи у військових поселеннях, німецьких колоніях та єврейських громадах. Особлива увага приділена аналізу становлення професійної освіти в губернії.

У першій половині XIX ст. В освітній політиці Російської імперії відбулися значні зміни, що позначилися на розвитку початкової та професійної освіти Катеринославської губернії. Цій проблемі присвячено ряд праць, серед яких слід виділити публікації дореволюційних авторів, зокрема, колишнього директора Катеринославської гімназії Я. Грахова та її вчителя С. Веребрюсова, які в контексті історії гімназії розкривають розвиток підвідомчих їй навчальних закладів губернії у першій половині XIX ст. [2], а також праці відомого дослідника нашого краю Я. Новицького [10] і Н. Лямцева [9]. Серед сучасних публікацій ці питання найбільш повно висвітлені у навчальному посібнику «Розвиток загальноосвітньої та професійної школи на Дніпропетровщині» [13].

Важливе значення для досліджуваної проблеми мають також праці А. Горелика, Г. Намдарова, В. Башкиної [1], В. Курило, В. Подова [5], Т. Липовської [6; 7] та «Нариси історії німців та менонитів Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» [11] тощо. Разом з тим треба відзначити відсутність публікацій, в яких би дана проблема розглядалася комплексно. Метою даної статті саме є висвітлення розвитку початкової та професійної освіти нашого краю в першій половині XIX ст. на тлі загальнодержавної освітньої політики.

Початок шкільництва на території нашого краю відноситься до XVI ст., коли у 1576 р. поблизу сучасного Новомосковська була заснована перша школа. За часів Нової Січі на території Вольностей Війська Запорозького, переважно у Кодацькій і Самарській паланках, за підрахунками дослідників діяло 18 шкіл [8, с. 84; 15, с. 198].

Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. і включення запорозьких земель до складу Новоросійської та Азовської губерній турботи про народну освіту, згідно з «Установленням про губернії» покладалися на прикази громадської опіки. Але відомості про заснування ними початкових шкіл у цей період відсутні. Вони з'являються вже в ході освітньої реформи 1803-1804 рр. «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804), передбачав створення однорічних парафіяльних училищ при кожній церковній парафії. В селах, де мешкали державні селяни, вони ввірялися місцевим священикам, а в поміщицьких селах – їх власникам. Училища мали подвійну мету: почасти готувати вихованців до продовження навчання в іншому типі навчального закладу – повітовому училищі і, головним чином, як говорилося в Статуті 1804 р., «надавати дітям землеробського та інших станів відомості їм необхідні», «робити їх у фізичному і моральному відношенні кращими, дати їм точні поняття про явища природи і винищити в них забобони, дії яких так шкідливі їх добробуту». Для цього в училищах потрібно було навчати читанню, письму, першим діям арифметики, Закону Божому і читати книгу «Краткое наставление о сельском домоводстве, произведении природы, сложении человеческого тела и вообще о средствах к предохранению здоровья» [9, № 15, с. 150; 9, № 19, с. 470; 12, с. 202].

Але, проголосивши дуже привабливу ідею створення широкої мережі початкових шкіл, уряд не підкріпив її конкретними діями. Скажімо, у величезній Катеринославській губернії, яка обіймала тоді фактично територію сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Донецької і значної частини Луганської областей, протягом 1809–1823 рр. було відкрито лише 53 парафіяльних училища (переважно у великих казенних селах, що мали понад 1 000 мешканців), у тому числі 6 у Катеринославському повіті (Романкове, Нікополь, Томаківка, Лоц-Кам'янка, Ст. Кайдак, Петрівка), 7 у Верхньодніпровському повіті (Комісарівка, Бородаївка, Лихівка, Мишурин Ріг, Плахтіївка, Жовте, Саксагань), 3 у Новомосковському повіті (Петриківка, Могилев, Перещепине), 2 у Павлоградському повіті (Дмитрівка, Петропавлівка), 22 в Бахмутському, 11 у Словоносербському і 2 в Олександрівському повітах. Навчалися в них декілька сотень учнів: у 1809 р. – 761, а в 1828 р. – 855 учнів [2, с. 123–125; 9, № 19, с. 470].

Школи утримувалися на громадські кошти або на кошти тих землевласників, що відкривали їх для своїх кріпаків. Це, як зазначав Я. Грахов, обумовлювало відсутність міцного підґрунтя парафіяльних училищ: у тих селах, де товариства були багатшими, де волосне начальство розуміло користь освіти, там не було нестачі в коштах на утримання і тому училища існували від 10 до 20 років. В інших же селах училища або існували короткий час, або то закривалися, то відкривалися. У підсумку, до 1832 р. з 53 училищ залишилося лише сім, зокрема в Петриківці і Могилеві. З метою зменшення витрат на їх утримання з 1836 р. у всіх парафіяльних училищах Катеринославщини була впроваджена ланкастерська система, тобто метод взаємного навчання [2, с. 132; 12, с. 400].

У кращому становищі знаходилися відкриті на початку XIX ст. при більшості повітових училищ підготовчі відділення, або, як їх ще називали, нижчі відділення перших класів. Вони, як правило, знаходились у приміщеннях повітових училищ. Учителі працювали тут охочіше, ніж в парафіяльних училищах, оскільки вважалися на державній службі, оплачувалися з позаштатних сум повітових училищ, відшукувати які в містах було набагато простіше, ніж кошти для вчителів парафіяльних училищ. Навчання в них було поставлено значно краще, ширшими були програми, а система роботи більш продуманою [2, с. 105-106; 12, с. 400].

Певні кроки в розширенні можливостей набуття нижчими станами початкової освіти були здійснені наприкінці 30-х – в 40-х рр. XIX ст. У ході так званої кисельовської реформи. Міністр державного майна П. Кисельов вважав, що інтенсифікація селянського господарства нерозривно пов'язана з розповсюдженням початкового шкільного навчання, оскільки без поширення грамотності важко було сподіватися на реалізацію господарських і культурних нововведень серед державних селян. Первісно планувалося відкрити школи в кожній громаді, але в зв'язку з обмеженістю ресурсів вирішили обмежитися лише одним училищем на волость. У підсумку в Україні в 40–50-х рр. було відкрито понад 200 парафіяльних училищ, зокрема 54 – на Катеринославщині, які стали найбільш розповсюдженими селянськими народними школами. Згідно з указом від 27 червня 1842 р., школи Міністерства державного майна були узгоджені зі Статутом 1828 р. і міністерство видало особливу настанову для керівництва ними. Указом від 23 листопада 1842 р. визначалися завдання і межі навчання. Загальний нагляд за постановкою навчання покладалася на міністра народної освіти і обер-прокурора св. Синоду. На Міністерство державного майна покладалися турботи про благоустрій училищ, забезпечення примі-

щеннями, посібниками, сплата жалування вчителям. Діти в училища приймалися за добровільною згодою батьків. Навчальний план цих шкіл, розрахований на три роки, був в основному такий же, як і в міських, переважна увага зверталася на навчання каліграфії та усній лічбі. В підсумку грамотність серед державних селян була значно вищою, ніж серед приватновласницьких, хоча за підрахунками чиновників Міністерства державного майна в 1864 р. один грамотний припадав на 300–400 неграмотних державних селян [4, с. 249; 14, с. 135].

Початок XIX ст. позначився розвитком на Катеринославщині і приватних навчальних закладів. Їх діяльність пов'язана передусім з активністю іноземців, які певним чином монополізували цю сферу освіти для привілейованих сімей як найбільш доходну. Приватні пансіони переважно були призначені для надання освіти дівчатам. Перший такий пансіон на правах повітового училища з викладанням іноземних мов і мистецтв відкрила в Катеринославі Віргінія Навер у 1818 р. У наступні сім років іноземками було засновано ще чотири аналогічних пансіони. Більшість із них діяли не більше двох років, а найбільшими довгожителлями виявилися пансіони Анни Арнольд та Катерини Следкової, які надавали освітні послуги відповідно у 1822–1831 та 1827–1837 рр. Щодо чоловічих пансіонів, то їх існувало лише три – І. Любачинського (1820–1835), К. Герна (1821–1831) та Чигиринцева (1831–1834) [2, с. 134–137; 13, с. 7].

Картина розвитку народної освіти буде неповною, якщо не згадати школи військового відомства, яке створило спеціальну шкільну мережу в зоні українських військових поселень, частина яких розміщувалася з 1821 р. на території Катеринославщини, зокрема у Верхньодніпровському повіті. Прагнення заснувати зразкове господарство, підкреслює Т. Липовська, поставило перед урядом завдання створити таку систему освіти в військових поселеннях, яка б забезпечила грамотне використання військовими поселенцями сільськогосподарської техніки, знання ними особливостей агрокультури як в теорії, так і на практиці. З цією метою створювались декілька типів навчальних закладів згідно з прийнятим законом про обов'язкову початкову освіту у військових поселеннях. Передусім це були ротні та ескадронні і гарнізонні школи, створення яких було практично завершене до 1826 р. Учні в них, крім загальноосвітніх дисциплін, вивчали теорію землеробства, а також ремесла – шевське, чоботарне, сідлярне, столярне, колісне, ковальське, малярне. Влітку на навчання відводилось дві години і вісім – на сільськогосподарські роботи. Ремеслам навчали спеціально призначені майстри, головним чином з числа військових поселян. У випадку необхідності запрошувалися вільнонаймані майстри. Вра-

ховуючи нестачу вчителів, з 1829 р. у школах стали широко застосовувати ланкастерську систему [6, с. 52-53; 7, с. 55-57].

Аналіз розвитку освіти на Катеринославщині буде неповним і без розгляду розвою шкільництва іноземних колоністів, які до початку 20-х рр. Заснували в Україні близько 120 поселень, об'єднаних у 9 округів, що утворювались не за адміністративно-територіальним, а релігійно-територіальним принципом (лютерани, меноніти, католики тощо). До середини XIX ст. кожна колонія (13-50 дворів) мала кам'яну школу. Традиційно, аж до скасування в 1881 р. самоврядування в німецьких колоніях, школи в колоніях носили конфесійний характер і вчителі були помічниками пастора. За указом від 25 жовтня 1819 р. Завідування сільськими школами і «нагляд за вчителями» в колоніях покладался на парафіяльне духовенство і консисторії відповідного віросповідання [11, с. 44, 146-148].

Початкові школи були восьмирічними, навчання в них було обов'язковим для всіх без винятку дітей шкільного віку віком від 7 до 14 років, як правило, до конфірмації. Відвідування регулювалося прийнятими в колоніях у 1841 р. «Правилами відвідування сільських шкіл і дитячого навчання». За кожний день пропуску дітьми занять з неповажних причин на батьків накладався штраф. У 1841 р. у колоніях дев'яти округів налічувалось 189 шкіл, в яких навчалось 9766 учнів. Що стосується Катеринославської губернії, то 1855 р. у німецьких колоніях, розташованих на її території, діяло 52 навчальних заклади з 4152 учнями (2195 хлопців та 1957 дівчат). У школах існувало велике різноманіття в програмах, у виборі дисциплін. Діти переважно вивчали основи арифметики, читання, письмо, географію Росії, німецьку мову, Закон Божий, Катехізис, біблійську і церковну історію. Головним завданням школи вважалось навчання дітей читанню, письму, лічбі, а також засвоєння напам'ять Катехізису і отримання понять про основні догмати віри. Вивчення російської мови, внаслідок повної автономності колоній, до 1866 р. було необов'язковим [2, с. 246; 11, с. 149-151].

Другою великою спільнотою, яка мала свої особливості в управлінні, а отже, і в організації освітньої справи, були євреї. У них традиційно існувало три типи шкіл: талмуд-тори, для бідних дітей і сиріт, утримувані за рахунок добровільних пожертвувань; хедери, що утримувалися меламедами – домашніми вчителями, і ешибати, в яких навчалися рабини. 13 листопада 1844 р. був виданий указ Миколи I про заснування особливих училищ для навчання єврейського юнацтва, Тимчасові правила про підпорядкування єврейських учених і навчальних закладів та домашніх учителів нагляду Міністерства народної освіти, Положення про рабинські училища, Положення

про єврейські приватні навчальні заклади і домашніх учителів. Усі навчальні заклади підпорядковувалися віданню особливих тимчасових губернських і повітових комісій. Склалися ці комісії, як правило, з одного вчителя гімназії чи повітового училища, рабина й одного представника від єврейського купецтва під головуванням відповідно директора губернських народних училищ і доглядача повітового училища. Казенні училища першого і другого розрядів у навчальному відношенні відповідали парафіяльним і повітовим училищам, рабинські училища – гімназіям і призначалися для підготовки вчителів для нижчих училищ, а також рабинів. На підставі цього указу казенні єврейські училища першого розряду були відкриті у Катеринославі (1850 р.) і Павлограді (1852 р.). Їх утримання здійснювалося за рахунок зборів з шабашних свічок. Під суворий контроль місцевого навчального начальства ставились і 25 приватних шкіл [2, с. 235–237; 9, № 19, с. 470].

Перша половина XIX ст. це і початок формування системи професійної освіти. Оскільки в першій половині XIX ст. двома провідними галузями народного господарства були сільське господарство і торгівля, то саме на їх потреби орієнтувався уряд у своїй освітній політиці. Так, у Катеринославі при повітовому училищі в 1835 р. створюються курси для вивчення комерційних наук, бухгалтерії, мінералогії і геодезії. Крім того, особливо з другої чверті XIX ст., розширюється практика створення спеціальних закладів, які мали своїм завданням професійну підготовку учнів. Першим таким закладом у губернії стало засноване в 1815 р. у селі Кам'янка на Дніпрі річкове училище, в якому готували кваліфікованих лоцманів для проведення суден через Дніпровські пороги [14, с. 133, 188].

Потреби розвитку окремих галузей сільського господарства зумовили утворення професійних сільськогосподарських шкіл різних типів. У 1817 р. у Катеринославі було організоване Помологічне товариство (з охорони і влаштування зелених насаджень). Пізніше, у 1832 р., тут відкривається казенне училище садівництва – один з перших навчальних закладів цього профілю в Україні, яке налічувало півтора десятка учнів. Ці заклади знаходилися в Казенному саду (зараз парк ім. Л. Глоби), який з 1817 до 1848 р. доглядав видатний ботанік А. Гуммель з Маннгейму. У 1847 р. навчальні заклади цього профілю були поділені на три розряди. До першого розряду належало Головне училище садівництва в Одесі, випускники якого після чотирирічного навчання отримували звання вченого садівника. Катеринославське училище, до якого в 1842 р. приєднали Полтавську школу садівництва, відносилося до другого розряду і готувало практичних садівників. За свідченням

сучасників, їх учнів охоче брали в свої маєтки поміщики для розведення садів. На початку 40-х років міністерство державного майна згідно з положенням «Про заснування навчальних ферм» (1841 р.) створює 8 таких ферм, у тому числі три в Україні – в Харкові, Луганську і Катеринославі, з метою практичної підготовки протягом двох років з молодих селян зразкових господарів. Кожна ферма обслуговувала декілька губерній і була розрахована на навчання 75–150 державних селян віком 17–20 років [3, с. 70; 4, с. 52–53; 13, с. 7; 14, с. 133, 189].

У зв'язку з початком інтенсивного освоєння природних багатств Донецького басейну починають відкриватися і гірничі школи. Першою гірничозаводською школою в Донбасі стала школа при Луганському ливарному заводі, відкрита в 1823 р. вона готувала робітників та молодших спеціалістів. Школу відвідувала приблизно п'ята частина дітей віком від 7 до 12 років. Друга школа відкрилася в 1834 р. при вугільних розробках у районі Лисичанська. Подальшому розвитку гірничозаводської освіти в Донбасі сприяло «Положення про навчальні заклади Луганського гірничого округу», затверджене головнокеруючим Корпусу гірничих інженерів у квітні 1839 р. Згідно з Положенням в окрузі мали відкритися чотири гірничі школи на 540 учнів, а також Луганське і Лисичанське училища «для деякої вищої освіти» на 24 учні кожне [1, с. 44; 5, с. 9–12; 14, с. 188].

Дворічні гірничі школи діяли як підготовчі заклади до чотирирічних гірничих училищ, в яких продовжувало навчання близько 2 % їх випускників. У заводському училищі діти вивчали Закон Божий, російську граматику і діловодство, арифметику, початки геометрії і геодезії, малювання, креслення, чистописання і технічні роботи. Діти чиновників, які навчалися своєкоштно, могли вивчати німецьку і французьку мови з метою підготовки до вступу у вищі навчальні заклади гірничого відомства. В рудничному училищі, крім Закону Божого, російської граматики, арифметики, чистописання і креслення, вивчали розв'язування гірничотехнічних розрахунків, гірничотехнічне малювання, початки геометрії і геодезії, а також практичні вправи в чистописанні і діловодстві [5, с. 12–13, 89–90].

Випускники училищ розподілялись у гірничих (штейгерських і маркшейдерських) і заводських (машинних, токарних, слюсарних тощо) учнів, у помічників учителів, писарів, креслярів, у лікарських та аптекарських учнів з жалуванням не менше 50 крб на рік і з правом надання вищого розряду через два роки. В 1843 р. у двох училищах і чотирьох школах округу навчалось 527 учнів. Школи за відомостями навчальної частини округу не відвідувало лише 69 дітей у віці 7–12 років. Навчальний процес забезпечували 24 вчителі і помічники

вчителя. Жалування старшого вчителя складало 240 крб на рік, молодшого – 180 крб і помічника вчителя – 80 крб. Для порівняння: прожитковий мінімум (за розрахунком 1860 р.) на одного робітника в Луганському гірничому окрузі складав 13,5 крб сріблом [5, с. 92, 96–99].

Отже, перша половина XIX ст. позначилася суттєвими змінами в освітній політиці Російської імперії, що відбилося і на розвитку початкової та професійної освіти нашого краю. Можна виділити три групи шкіл, які мали свої особливості функціонування: парафіяльні училища, переважно у казенних селах, ротні та ескадронні школи у військових поселеннях, школи у німецьких колоніях та школи у єврейських громадах. Потреби розвитку економіки обумовили зародження професійної освіти і появу перших навчальних закладів сільськогосподарського, транспортного та гірничого профілю.

Бібліографічні посилання

1. Горелик А. Ф. История родного края (Луганская область) / А. Ф. Горелик, Г. М. Намдаров, В. Я. Башкина. – Ч. II (XIX – начало XX столетия). – Луганск, 1997.
2. Грахов Я. Д. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – Одесса, 1856.
3. Дніпропетровськ: віхи історії. – Д., 2001.
4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : В 2 т. / Н. М. Дружинин. – М., 1958. – Т. II.
5. Курило В. С. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) / В. С. Курило, В. И. Подов. – Луганск, 1999.
6. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.) : [учеб. пособ.] / Т. Д. Липовская. – Д., 1982.
7. Липовская Т. Д. Из истории аграрного обучения в военных поселениях Украины (1825–1857 гг.) / Т. Д. Липовская // Питання аграрної історії України та Росії : [матер. других наук. читань, присвяч. пам'яті Д. П. Пойди]. – Д., 1997. – С. 55–60.
8. Любар О. О. Школа на Лівобережній Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. О. Любар // Рад. шк. – 1991. – № 3. – С. 80–85.
9. Лямцев Н. Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 г. по 1867 г. до введения земских и городских самоуправлений / Н. Лямцев // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 15, 19.
10. Новицкий Я. П. К истории народного образования в Екатеринославской губернии / Я. П. Новицкий. – Екатеринослав, 1887.
11. Очерки истории немцев и меноннитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С. И. Бобылевой. – Д., 1999.
12. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в. / Отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М., 1973.

13. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине : [учеб. пособ.] / Под общ. ред. В. В. Иваненко. – Д., 1989.
14. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) : [нарис]. – К., 1991.
15. *Яворницький Д. И.* История города Екатеринослава. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 27.09.2008 р.

УДК 94 (477) «17/18»

Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИ БУВ МИКОЛА ГЕРСЕВАНОВ ЗАХИСНИКОМ КРІПОСНОГО ПРАВА?

На прикладі М. Б. Герсеванова поставлено під сумнів правомірність історіографічних нормативів щодо оцінки позицій діячів «кріпосницького» табору під час підготовки Селянської реформи 1861 р.

Ім'я Миколи Борисовича Герсеванова (1809–1871) дуже рідко потрапляє на сторінки історичних праць. Неувага до цієї особи з боку тих, хто досліджує історію Росії, нібито зрозуміла, оскільки у них багато роботи й зі «своїми» героями. Хоча мова все ж про російського бойового офіцера, нагородженого вищими урядовими відзнаками*, учасника війни на Кавказі, Угорської кампанії, Кримської війни, захисника Севастополя, за що отримав звання генерал-майора, про літератора, якому знайшлося місце в дореволюційних бібліографічних довідниках.

Нехтування М. Герсевановим з боку істориків України можна пояснити ще простіше, адже він не був задіяний ні в революційному, ні в українському русі, не брав участі в суспільно-політичних організації-

* Орден Св. Володимира 3-го та 4-го ступенів з бантом, Св. Анни 2-го ступеня, Св. Георгія 4-го ступеня, Св. Станіслава 1-го ступеня, Св. Леопольда, золота шабля з написом «За храбрость», діамантова каблучка з імператорським вензелем, срібні медалі за Угорський похід та захист Севастополя, бронзова медаль у пам'ять війни 1853–1856 рр. Остання відзнака не згадується першими біографами, але вона вказана в «Памятной книжке Екатеринославской губернии на 1860 год» (Екатеринослав, 1860. – С. 43), де М. Герсеванов названий як новообраний предводитель дворянства Новомосковського повіту. На цій посаді він пробув до 1866 р.